

החזק במוסר אל תרף

שיטת המוסר מיסודו של רבי ישראל ליפקין מסלנט [=ר"ס],² השפיעה ומשפיעה על דמותם של רבים מאז הופעתה ועד היום. אמנם בתקופתה הקלאסית תפסה את מקומה בעיקר בין כותלי בית המדרש,³ אך היום, עם הרחבת מעגלי היהדות התורנית, התרחבה השפעתה בחוגים רחבים יותר. מחד גיסא, 'עבודה מוסרית', בצורה שהייתה קיימת במזרח אירופה לפני השואה, אינה מהווה כיום חזון נפרץ, ואסכולות המוסר השונות שהיו שם עברו מן העולם.⁴ מאידך גיסא, שיחות מוסר, או דרשות ברוח המוסר, נאמרות בפני קהל שומעים רחב, שאיננו נמנה בהכרח על אלה שתורתם אומנותם.⁵ אף שדברי ר"ס מעוגנים היטב בדבריהם של גדולי ישראל שקדמו לו,⁶ ביחוד בדברי רמח"ל ב'מסילת ישרים',⁷ הועלו השגות וטענות שונות כלפי דרכו ושיטתו. חלק מטענות אלו נובע מאי הבנת המוסר, מטרתו ונחיצותו.

בקרב רבים רווחת הדעה שהמוסר הוא ענף מענפי ה'מחשבה'. דעה זו מוטעית, שהרי אף על פי שהמוסר וה'מחשבה' הם תחומים משיקים, וניזונים זה מזה, ולמרות שהמוסר פיתח משנה עיונית נרחבת, מקצועות שונים הם. לעומת ה'מחשבה', שעיקרה צבירת ידע והעמקה שכלית בו, פונה המוסר אל הלב.⁸ עם היותו שיטת חיים מקיפה, אין הוא מהווה, וגם אינו מתיימר להיות, השקפת עולם תורנית כוללת. בעוד ה'מחשבה' עוסקת רבות ביחסו של הבורא לנבראיו, מתמקד המוסר ביחסו של הנברא לבורא. מתוך כך, כמעט שאין המוסר דן בסוגיות דוגמת הנבואה, שמות ה' וכיוצא באלה, התופסות מקום נכבד בעולם המחשבה.

אף שהמוסר יש לו דרך משלו בפרשנות האגדה, אין לראות בו צורה מסוימת של דרש. שלא כדרש, המעמיד כנושא מרכזי את המקרא ואת דברי חז"ל, נושאו של המוסר הוא האדם. את נפשו של האדם ואת תכונותיו ומידותיו המוסר בוחן לאור הכתוב בתוכה ולאור הנמסר מפיהם של חכמים.⁹ כלומר: מגמתו העיקרית של המוסר אינה עיונית-פרשנית אלא חינוכית-ערכית.

¹ לפי משי' ד יג.

² נולד בליטא בשנת ה'תקע"ב (1812). לאחר נישואיו התיישב בעיירה סלנט בליטא, ועל שמה הוא מכונה רבי ישראל סלנטר.

³ ראה 'תנועות המוסר', חלק א, פרק א, עמ' 71.

⁴ ראה עוד לקמן ובהערה 52.

⁵ כך, למשל, מושמעות שיחות 'מוסריות' בימי לימוד המיערים ל'בעלי בתים'. גם חלק ניכר מהעוסקים בחסברת היהדות עושים זאת ברוח המוסר.

⁶ ראה 'שערי אור', ה, עמ' 23-26. ראה גם: רבי שלמה וולכה, עלי שור, חלק ב, ירושלים ה'תשמ"ז, עמ' קלח-קלט.

⁷ רבי משה חיים לוצטו, נולד בפדובה שבאיטליה בשנת ה'תס"ז (1706). בגיל צעיר התבלט בכשרונותיו וריכו סביבו חבורה של צעירים שאתם עסק בעיקר בלימוד הקבלה. מסיבות שונות עבר לאמשטרדם שבהולנד. בשנת ה'תק"א (1741) עלה ארצה ונחייש בעכו, שם ישב עד פטירתו באייר ה'תק"ז (1747). חיבר ספרים שונים, בעיקר בהגות ובקבלה. ספרו 'מסילת ישרים', שנדפס פעמים רבות, עוסק באדם ובחובתו בעולמו. הספר מהווה משנה ערוכה של חיסודות שהפכו מאוחר יותר לעיקרי שיטת המוסר, ונעשה לספר הספרים שלה. כבר ר"ס עצמו עמד על ייחודו וקבע כי הוא 'מורה את הדרך איך לעבוד את ה' (תנועת המוסר, חלק א, פרק כו, עמ' 282). דומה כי לא נגזים אם נאמר שרמח"ל הוא אדריכל בניינו של ר"ס. ראה 'במסילה', בתוך: 'מסילת ישרים עם עיונים' לרבי יחזקאל סרנא, ירושלים תשמ"ז, 1987, עמ' יב-יז.

⁸ ביאור עמוק בהבדל בין מחשבה לבין מוסר ועל הצורך בשניהם ראה: 'הערה כללית המתנוססת בראש כרכי 'פחד יצחק' לרבי יצחק הוטנר, (שער ירחא תליתאי - חג השבועות), ניו יורק ה'תשל"א, עמ' כז-כט; 'שער ירח האיתנים - ראש השנה', שם, ה'תשל"ד, עמ' לא-לב; 'שער ירח האיתנים - יום הכיפורים', שם, ה'תשל"ח עמ' לה-לו. ראה גם: 'עלי שור', חלק ב, שער שנה; 'מערכת לימוד המוסר', פרק א, סעיף ג, עמ' קמה-קמו. ראה עוד להלן ובהערה 33.

⁹ 'אור ישראל', איגרת א, עמ' 42; 'עלי שור', חלק א, ירושלים תשמ"ז, פרק יא, עמ' פז.

נקודת ההנחה הבסיסית של המוסר היא כי "עיר פרא אדם יולד".¹⁰ אישיותו של האדם היא בבחינת חומר גלם, שאותו יש לעבד ולשכלל.¹¹ רי"ס הטעים, כי הכוחות השולטים באדם הם אלו הנמצאים בתת המודע, 'כוחות הכהים' בלשוננו,¹² והם המכוונים את שכלו ואת רצונותיו. הואיל ושיפוטו השכלי של האדם נוטה אחר רצונו, לא ניתן להסתמך עליו אלא לאחר תיקון המידות והנטיות.¹³ יתר על כן, גם אם בשכלו ובהכנתו הגיע האדם לידי השגות גבוהות בתורה ובאמונה, עדיין עליו לעמול קשות בכדי להפכן לחלק מאישיותו.¹⁴ לא רק התכונות השליליות טעונות בדיקה ותיקון, גם המידות הטובות אינן נכנסות בכלל עבודת הבורא אלא לאחר זיקוקן, ליטושן ושכלולן.¹⁵ ביכולתו ומחובתו של האדם לשלוט ב'כוחות הכהים', אלא שהדבר כרוך בעמל וביגיעה. תיקון המידות והפנמת ערכי תורה ויראת שמים לשם בניין האישיות ועיצובה בדרך התורה הם המוסר.

לצורך זה שמו בעלי המוסר, ביחוד רי"ס ותלמידיו, דגש חזק ביראת העונש. הללו ידעו היטב כי יראת הרוממות נעלה היא בהרבה, אולם גדול כוחה של יראת העונש לחדור לתוך תוכם של הכוחות הכהים ולעבדם.¹⁶ כך גם טופחה היראה בימי אלול ובימי הדין,¹⁷ ודובר רבות על הצורך בחיפוש 'עצות' להינצל מן הדין, כאילו היה זה אסון, רחמנא ליצלן, הממשמש ובא.¹⁸

על שלושה דברים המוסר עומד: על לימוד המוסר, על שיחות המוסר ועל חשבון הנפש. א. מטרת לימוד המוסר אינה העשרת הידע או העמקה יתרה בו, אלא החדרתו ל'כוחות הכהים'.¹⁹ לכן, עיקרו שינון פסוקי תנ"ך, מאמר חז"ל או קטעים מ'מסילת ישרים' ומספרי מוסר אחרים, כ'חובות הלבבות' או 'שערי תשובה', המדברים אל לבו של הלומד. על שינון זה להיעשות "בקול עצב ובשפתיים דולקות",²⁰ ואף רצוי לייחד לו מקום מיוחד, 'בית המוסר'.²¹

ב. שיחות המוסר נסבות, בדרך כלל, על קטעי אגדה או מדרש, על-פי רוב כאלה הנוגעים בפרשת השבוע. בהתאם למגמתו של המוסר, השיחות מעלות מתוך המדרש את המסקנות הנוגעות לחיי היום-יום של האדם, ואין הן חודרות לרובדים העמוקים יותר. גישה זו הביאה רבים ל'האשמת' המוסר ברדידות ובשטחיות. ולא היא, שהרי בעלי המוסר ידעו היטב כי באגדה קיים עומק רב הרבה יותר מזה המוצג בשיחותיהם. ברם, דווקא המחלצות שבהן הלבשו חז"ל את דבריהם הן החודרות ללבו של האדם.²² נסיקה לגבהים אמנם מרוממת את הרוח, אך עלולה להרחיק את הדברים מן הלב ובכך להחמיץ את יעדה החינוכי של האגדה. פעמים הרבה המחשה פשטנית של מושגים רחניים, 'ציור' בלשונם של

10 איוב יא יב.

11 ראה 'תנועת המוסר', חלק א, פרק א, עמ' 65.

12 אור ישראל, ו, עמ' 49-50.

13 ראה: רבי אליהו דסלר, מכתב מאלהו, בני ברק ה'תשכ"א, חלק א, עמ' 52-58.

14 ראה 'איגרת המוסר', בתוך: 'אור ישראל', עמ' 103-104.

15 ראה 'אור ישראל', י, עמ' 64. ראה גם: רבי משה רוזנשטיין, יסודי הדעת, לומדה ה'תשצ"ז, חלק ב, פרק ה, עמ' יב-יד.

16 ראה 'שערי אור', בתוך: 'אור ישראל', א, עמ' 9-13. ראה עוד: רבי נתן צבי פינקל, אור הצפון, חלק ב, עמ' צח; 'עלי שור', חלק א, שער שני, פרק טו, עמ' 13. נראה כי מקור דבריו שם הוא 'עקדת יצחק לרבי יצחק עראמה, פרשת עקב, שער צב.

17 ראה 'אור ישראל', ו, עמ' 49; יד, עמ' 60. ראה גם: 'תנועת המוסר', חלק א, פרק כו, עמ' 283.

18 ביטוי מובהק לכך הוא 'קונטרס עצות לזכות ביום הדין', שיצא בעילום שם, מהדורה חדשה עם הוספות רבות, ירושלים ה'תשנ"ח.

19 יפה הגרירו רבה של ירושלים, רבי צבי פסח פרנק: 'לימוד זה מביא ומעמיד את האדם בקרן אורה, שיהא עוז בידו להסתכל ולהתבונן במטמוניות שבכוחות נפשו ולהיות מכיר את מקומו באספקלריא מאירה' ('שביבי אור', ירושלים ה'תשמ"ח, פרק טז, עמ' 122).

20 ראה 'אור ישראל', ב, עמ' 43; שם, ה, עמ' 47; 'שערי אור', ט, עמ' 32-34.

21 ראה 'שערי אור', יא, עמ' 36-38.

22 ראה 'תנועת המוסר', חלק א, עמ' 68-70.

בעלי המוסר, היא הדרך הנאותה לעיבוד האישיות.²³ דוגמה כולטת לכך היא המשלת הגיהנום לאש. כל הביאורים העמוקים במהות הגיהנום לא יחדירו באדם יראת שמים באותה מידה שעושה זאת היראה הפשוטה מפני האש. תפיסתו הרגשית של האדם מצויה בתחומי העולם הגשמי, ואין היא תופסת כראוי עונש רחני מופשט. כיוצא בזה אתה אומר, למשל, לגבי שיחותיו של 'הסבא מסלבורקה'²⁴ על אדם הראשון.²⁵ 'הסבא' לא ניסה לבאר את משמעותם הפנימית של תיאורי הו"ל אודותיו והתייחס אליהם כפשוטם. הדבר לא בא כתוצאה מחוסר הבנה או משטחיות, אלא מתוך הכרה שיחס זה דווקא הוא המעורר את הנפש ומביא למסקנות מעשיות. גם פרשנותם של בעלי המוסר לספר 'מסילת ישרים' שאותו שמו נר לרגליהם, היא תוך התעלמות מודעת מן הקשר בין ספר זה לבין שאר ספריו של רמח"ל, כדרך ה' או 'דעת תבונות', שאינם עוסקים בהנהגת האדם, אלא באופן בו מנהל הכורא את עולמו. המוסר כמעט שאינו עוסק בפן המחשבתי וההגותי של הספר אלא מתרכז בעיקר בצדו המוסרי, כלומר בלקחים המוסריים הנלמדים ממנו.²⁶

מכאן ששיחות מוסר אינן 'דרשות' במובן המקובל, אלא אומנות בפני עצמה. מטרת אומר ה'שיחה' אינה ההכנה והעיון ההגותי, אלא שיתוף השומעים בעבודתו הפנימית, ומתוך כך הערת רוחם לעבודה מוסרית. לפיכך, אין ה'שיחה' מצטיינת תמיד ביופייה: הן מבחינת צורתה והן מבחינת אופן אמירתה. אף אין היא חייבת להצטיין בברק ובעמקות רעיונית. לא פעם חסר הרעיון המובע בשיחה ליטוש וגימור, וה'מכה בפטיש' מוטל על שומעיו. דבר זה הוא חיסרון, כאשר מדובר ב'דרשה', אך הוא מסייע להשגת יערה של ה'שיחה'. טיבה של 'שיחה' תלוי במידה רבה בטיבו של המשוחח. אם אכן דבריו חצובים מאישיותו, הם נכנסים ללבם של השומעים, והרי זו שיחה ראויה לשמה, גם אם נאמר בה דברים פשוטים בצורה פשוטה.²⁷ עם זאת, חשיבות מרובה יש לאווירה השוררת בשעת השיחה, כיוון שזו מסייעת להפנמת הדברים הנאמרים בה.²⁸

מתוך כל אלה נראה למי שאינו אמון על טיבו של המוסר, כי בעוד בעלי המחשבה חודרים לעומקם של דברי הו"ל, בעלי המוסר מחוללים סביבם. השיחות נראות לו עמומות, מראות חצאי דברים, נוגעות ואינן נוגעות. לפי שביקש בהן מה שאין בהן, לא מצא בהן מה שיש בהן, וסופו לנחול מהן אכזבה, בבחינת: "גמלא אזלא למיבעי קרני, אודני דהוו ליה גזיון מיגיה" [= גמל הלך לבקש לו קרניים, ואזניים שהיו לו נכרתו ממנו].²⁹ נראה כי אופיין זה של ה'שיחות' מהווה אחת הסיבות לכך שרבים מגדולי המוסר סירבו לפרסם את שיחותיהם בדפוס, ורוכ תורחם שככתב לקוחה מרשימות תלמידים. כשנתבקש אחד מגדולי המוסר בדורנו להתיר את הקלטת שיחותיו, הגיב: "שיחות יש לקלוט בלב".

אולי כדאי להציג כאן רעיון מוסרי ומתוך כך לעמוד על מאפייניו הייחודיים. נאמר במדרש: "הלכה, אדם מישראל ששתה מים לצמא אומר: ברוך... שהכל נהיה בדברו. רבי טרפון אומר: בורא נפשות רבות

²³ ראה 'אור ישראל', ב, עמ' 43; שם, ו, עמ' 53. ראה גם: 'פחד יצחק - אגרות ומכתבים', ירושלים ה'תשמ"א, איגרת נר, עמ' צא.

²⁴ רבי נתן צבי פינקל נולד בליטא בשנת ה'תר"ט. התחנך בישיבת קלם, ופעל רוב ימיו בישיבת סלבורקה שבליטא, ומכאן כינויו: 'הסבא מסלבורקה'. הרגיש את היות האדם כרוא בצלם אלוים וחיינך את תלמידיו לחיות לאורה של הכרה זו. משיחותיו נדפסו בידי שומעיהן בקבצים שונים ובספר 'אור הצפון' (מהדורה ראשונה, ירושלים תשי"ח).

²⁵ ראה 'אור הצפון', חלק א, עמ' יא-כה.

²⁶ הדבר ניכר, למשל, ב'מסילת ישרים' עם עיונים לרבי יחזקאל סרגא, ירושלים ה'תשמ"ו; וכן 'מסילת ישרים' המבואר לרבי אליהו רוט, בני ברק ה'תשנ"ה. ניתן להביא דוגמאות רבות מתוך חיבורים אלו, אך לא כאן המקום.

²⁷ ראה 'עלי שור', מכוא לחלק ב, עמ' יד-טו. ראה גם: הרב אלימלך בר שאול, 'על הספר', בתוך 'שיעורי דעת' הוצאת 'צנח', ה'תש"ט, עמ' לה-לח.

²⁸ ראה למשל 'תנועת המוסר', חלק ג, פרק כב, עמ' 236-238.

²⁹ סנהדרין קו ע"א.

וחסרונם. רבנן אמר: בוא וראה, כל הנסים שעשה הקב"ה לישראל לא עשה אלא על המים".³⁰ המדרש מונה שם נסים שהתרחשו על המים. מעיר על כך הרב אלימלך בר שאול³¹ הערה שמקורה, כפי הנראה, ב'סבא מסלבודקה', ומכל מקום אפיינית היא לדרכו של 'הסבא':

מה שסמכו חכמים כאן ברכת שהכל נהיה בדברו על המים לדבריהם שכל הנסים שעשה הקב"ה לישראל לא עשאן אלא על המים, בא כנראה ללמדנו מה עלינו לזכור בשעה שאנו מברכים על המים. שומה עלינו לראות את המים האלה שאנו עומדים לשתותם כדי לרדות את צמאוננו, למען הודות להשם יתברך באהבה על חסד זה, אבל יחד עם זה עלינו להעלות על דעתנו ובתוך לבנו עם שתיית המים גם את יחוס המים, את כל אותם הנסים שנעשו על המים ובקשר עם מים. עניינים של מים הם פרשיות של תורה המספרות על נסים גדולים וגלויים שנתקדש שם שמים על ידם ברבים. לדרות עולם צריכה כל טיפה של מים שאנו לוקחים להנאתנו להעלות לפנינו היסטוריה של מים בישראל. בעצם אם הרגש שלנו ער וחי ורענן כל צורכו, הרי הוא צורך ממילא ומאלי ליעורר מיד בלבנו זכרונות של מים שבתורה [...] בשעה שאנו לוקחים מים לשתיה והנאה, מסתבר שבתוך לבנו צריכים לקום כמו חיים כל הנסים שארעו על המים, להלהיבנו לצרף בברכתנו על מי השתייה גם הודיה על הנסים של מים.³²

אין כאן דיון מעמיק במשמעותם הפנימית של מים, במהותו של נס ובקשר ביניהם. הנידון אינו המים אף לא הנסים, אלא האדם, נפשו ורגשותיו. לצורך השפעה על לב האדם אין צורך בדיון הגותי מעמיק, הוא עשוי אף להפריע. חז"ל העניקו לנו את הלבוש החיצוני של הדברים, המדבר ישירות אל הלב ואל הרגש, לשם עיבוד האישיות והשתלמות מוסרית.

למרות כל זאת, טועה הסבור כי בעלי המוסר התגזרו מההגות ומהמחשבה היהודית. רובם ככולם עסקו בה ואף הורו לתלמידיהם לעסוק בה, אלא שנוהרו שלא לטשטש את הגבולות בין 'מחשבה' לבין מוסר. שכן, כל אחד מהם יש בו מה שאין בחברו, ואין הם מהווים תחליפים זה לזה.³³

ג. העמוד השלישי הוא חשבון הנפש. על האדם לקבוע עת בכל יום, שבה ימסור לעצמו דין וחשבון מפורט על מעשיו ועל מניעיו הפנימיים. חשבון זה, המהווה חיטוט מתמיד בעמקי הנפש,³⁴ בוחן ובודק עד כמה נקלט לימוד המוסר בלבו של הלומד. חשבון הנפש מביא לזיכור ולטיהור. יש שנהגו לערוך חשבון נפש בכתב ורשמו את כישלונותיהם בדיבור, במעשה ובמחשבה, בפנקס מיוחד.³⁵ במסגרת חשבון הנפש נבדקת גם העמידה ב'קבלות', כלומר בהנהגות טובות שאותן קיבל האדם על עצמו ושאלו הן נרשמו בפנקסים. יש הנוהגים לקנוס את עצמם על אי עמידה ב'קבלות' במתן סכום לצדקה. בייחוד נוהגים לקבל 'קבלות' בזמנים של התעלות רוחנית, כבזמן תפילת נעילה, בכדי לשמר את המדרגה שאליה הגיעו באותן שעות.

³⁰ דברים רבה ג ח.

³¹ נולד בירושלים בשנת ה'תרע"ג. מחנכי ישיבת חברון. כיהן כמשגיח רוחני בישיבת קלצק ברחובות ואחר כך כרבה של עיר זו, עד פטירתו ב' במרחשוון ה'תשכ"ה. נחשב כסמכות ההלכתית של ההתיישבות הדתית העובדת וחיבר ספרים רבים להסברת היהדות. אף שהחל לימודיו בישיבת חברון לאחר פטירת 'הסבא מסלבודקה', ניכרת השפעת משנת 'הסבא' בכתלי חיבוריו, אף שאין הוא אומר זאת במפורש.

³² 'מן הבאר', הוצאת 'מורשת', תשכ"ה, פרשת עקב, 'ברכה וטעמיה', עמ' 187.

³³ ראה: רבי יחזקאל לוונשטיין, אור יחזקאל - מכתבים, בני ברק ה'תשל"ז, עמ' יז. ראה גם: 'עלי שור', חלק ב, פרק יד, סעיפים יא-יב, עמ' קעה-קעו.

³⁴ הדוגמאות לכך הן רבות. ראה למשל 'תנועת המוסר', חלק ב, פרק ג, עמ' 36; שם, חלק ג, פרק יח, עמ' 175.

³⁵ ראה, למשל, 'תנועת המוסר', חלק ג, פרק יז, עמ' 167-174; וכן 'עלי שור', חלק א, שער שלישי, פרק ט, עמ' קס.

מתוך כך מתאפיינים בעלי המוסר ביגיעה מתמדת ובשאיפה בלתי פוסקת לעלייה. הגדולים שבהם מקדישים מחשבה רבה גם לדיבוריהם ולמעשיהם היום יומיים, תוך כדי בחינה מתמדת טרם עשייתם, בזמן עשייתם ולאחריה.

הואיל והחייטוט המתמיד וגילוי פגמי הנפש עלול להפיל את האדם לזרועות הייאוש, יש ה'מאשימים' את המוסר בכך שהוא גורם לעצבות ולדיכאון. אכן, בין העוסקים במוסר היו כאלה שנטו לעצבות והיו שקועים במרה שחורה, אבל אין לראות בכך תוצאה המתבקשת מאלוהי. תפקידו של חשבון נפש אמיתי הוא לדרבן לעשייה ולתיקון, ואלה דווקא מביאים להתעלות רוחנית ולשמחה שיש בה ממש.³⁶ בישיבת סלבודקה למשל, שבה הדגישו את צלם האלוקים שבאדם ואת חשיבותו, שררה אווירת רוממות ושמחה.³⁷ 'הסבא מסלבודקה' העמיד את השמחה כאחד מיסודות דרכו,³⁸ וחניכיו הצטיינו באורש פנימי ובשלווה אצילית, פרי עבודה מוסרית והכרה עמוקה בגדלות האדם.³⁹ גם על 'הסבא מנוברדהוק'⁴⁰ מסופר כי היה תדיר עליו, צוהל ושמח.⁴¹

טענה ידועה מופנית כלפי התמקדות המוסר ביחיד, תוך התעלמות מן הכלל כגורם עצמאי. נכון הדבר שבהתאם למגמתו ולנושאו רואה המוסר את הכלל באספקלריה של הפרט.⁴² אך הואיל ואין הוא מתיימר להקיף כל נושא ונושא מכל נקודת ראות שהיא, אלא מתמקד מלכתחילה באדם היחיד ובבניין אישיותו, משולה טענה זו לטענה לפיה על הלכות תערוכות לעסוק גם בדיני תפילין. מלבד זאת, מונחת ביסודו של המוסר הדעה כי חינוכו והדרכתו של הכלל הוא בראש ובראשונה חינוכם והדרכתם של הפרטים המרכיבים אותו.⁴³ אם כן, חינוכו של היחיד כשלעצמו מהווה אף הוא פעולה לטובת הכלל.⁴⁴ למעשה, עסק כבר ר"ס בעניני הכלל.⁴⁵ יחסו העמוק לכלל ישראל בא לידי ביטוי גם בשיר חזי כיסופי הגאולה המיוחס לו.⁴⁶ בתקופה מאוחרת יותר חניך 'הסבא מנוברדהוק' את תלמידיו לפעילות ציבורית, בייחוד בשדה החינוך.⁴⁷ גם רבים מרכזי הישוב המתחדש בארץ היו מתלמידי ישיבת חברון 'המוסרית'.⁴⁸ יש להוסיף כי כבר ר"ס הדגיש את המצוות שבין אדם לחברו,⁴⁹ והנושא טופח מאז ועד הדרות האחרונים. אמנם אין להכחיש כי עבודת המוסר עלולה להתעוות ולהביא לאנוכיות רוחנית ולשקיעת

36 ראה 'שערי אור', ו, עמ' 28; 'עלי שור', חלק ב, פרק ז, עמ' קסא-קסב, שכה-שלד.

37 'תנועת המוסר', חלק ג, פרק כא, עמ' 220.

38 ראה 'תנועת המוסר', שם, פרק טו, עמ' 151-157. ראה גם 'מן הבאר', עמ' 276.

39 כר הווינא טליא זכיתי לשהות במחיצת כמה משרידי תלמידי. למי שלא ידע על הצרות והייסורים שבאו עליהם במשך חייהם נראה כי אנשים אלו לא ידעו צרה ומחסור מימיהם. ניכר היה כי שלוותם מהווה פרי עבודה רוחנית פנימית שיסודה בהכרה ברוממות האדם.

40 רבי יוסף יוזל הורביץ הדגיש את מידת הביטחון בה' ואת הצורך לפעול בצורה קיצונית בזמנים של ירידה רוחנית. הקים את ישיבתו הראשונה בנוברדהוק שכרוסיה הלכנה, ומכאן כינויו 'הסבא מנוברדהוק'. פרש רשת של ישיבות על פני רוסיה ופולניה. קירב רבים לחורה ולמצוות אף בעיצומה של מלחמת האזרחים ברוסיה. נפטר בקייב ביום י"ז בכסלו ה'תר"פ. לאחר פטירתו כונסו דברו בקבצים שונים ובספר 'מדרגת האדם', ירושלים, ללא ציון שנת הדפסה. ראה 'תנועת המוסר', חלק ד, עמ' 151-290.

41 'תנועת המוסר', חלק ד, פרק כא, עמ' 265.

42 דוגמה בולטת לכך היא העצה "לעסוק עם הכלל" כדי להיכנס לגדר "רבים צריכים לו" ולזכות ביום הדין. ראה על כך בהרחבה: 'קונטרס עצות לזכות בדין בימים הנוראים', פרק ה, עמ' לה-מט.

43 סיכום נאה לדעה זו, ראה: 'מן הבאר', פרשת בראשית, עמ' 14.

44 ראה 'עלי שור', חלק א, שער רביעי, מאמר רביעי, עמ' רעב-רפ.

45 ראה 'תנועת המוסר', חלק א, עמ' 189-213.

46 ראה 'תנועת המוסר', שם, עמ' 356-357.

47 ראה 'מדרגת האדם', מאמר זכוי הרבים, עמ' רכו-רמט. ראה גם: הרב יעקב ברמן, 'שיחות ופרקי זכרונות', ירושלים תשל"ו, שיחה חמישית, פרק א, עמ' 105-109.

48 כך, לדוגמה, הרב יקותיאל עזריאלי בזכרון יעקב, הרב אלימלך בר שאול ברחובות, ואחרים.

49 ראה 'תנועת המוסר', חלק א, פרקים לא-לב, עמ' 321-349.

הניכח. בייחוד זה הצעיר, בתוך עצמו. גדולי המוסר ערים לתופעה זו ונאבקים בה,⁵⁰ אף כי בנסיבות מסוימות ובדרגות רוחניות מסוימות יש שהצדיקה.⁵¹

מתוקף היות האדם נושא המוסר, משתנה הטקטיקה 'המוסרית' מאדם לאדם ומתקופה לתקופה. אינו דומה המצב במזרח אירופה קודם השואה לזה השורר בימינו בישראל.⁵² ממילא אין לתמוה על היעלמותן של אסכולות המוסר השונות, מיסודם של תלמידי ר"ס ותלמידי תלמידיהם. הללו אמנם עברו מן העולם, אך הצורך בהפנמת המסרים התורניים ובעיבוד תכונותיו הגולמיות ואורח מחשבתו של האדם עודנו קיים, ואולי אף במידה רבה יותר מאשר בתקופות קודמות.

⁵⁰ ראה 'עלי שור', חלק ב, שער שני, פרק רביעי, עמ' קנב-קנט.

⁵¹ ראה 'יסורי הדעה', חלק ב, פרק א, עמ' ת; פרק ט, עמ' טז; פרק קיג, עמ' קלו.

⁵² ראה 'עלי שור', חלק ב, שער שני, פרק ו, עמ' קנז-קס. ראה גם 'מכתב מאליהו', חלק א, עמ' 174-175.